

ДЖЕРЕЛА Й НАСЛІДКИ БОСНІЙСЬКОЇ КРИЗИ (1908–1909 рр.)

На широкій історіографічній основі проаналізовано процес виникнення й загострення боснійсько-герцеговинської проблеми в міжнародних відносинах середини ХІХ – початку ХХ ст., а також основний зміст і наслідки Боснійської кризи. Ця криза постала через суперництво Росії, Австро-Угорщини, Сербії та інших держав, які намагалися використати анексію для забезпечення власних інтересів.

Ключові слова: міжнародний інцидент, Боснійська криза, Східне питання, експансія, анексія, війна

Із приводу сторіччя однієї із найбільших міжнародних криз початку ХХ ст., що ледь, як вважали її авторитетні сучасники, не призвела до європейської війни, є нагода і підстави знову повернутися до вказаної проблеми [1, 13]. До того ж, на нашу думку, окремі її аспекти, пов'язані з процесами державотворення у слов'янських країнах, виникненням балканських конфліктів у ХІХ–ХХ ст., роллю в них великих держав, поширенням і реалізацією південнослов'янської ідеї, сьогодні, у зв'язку з дезінтеграцією слов'янських держав на Балканах, потребують переосмислення і дещо нових оцінок.

Боснія і Герцеговина були в міжнародних відносинах на Балканах однією із складових Східного питання*.

Історіографія Східного питання багата і різноманітна. Вкажемо лише на дослідження, причетні до нашої проблеми: це загальні праці з історії Сербії [2; 3], Хорватії [4], Чорногорії [5], колективні монографії з історії міжнародних відносин [6–9], дослідження В.М. Виноградова [10; 11], І.С. Достян [12; 13], А.В. Ігнат'єва [14; 15], П.А. Іскендерова [16; 17], Т.М. Ісламова [18; 19], Ю.О. Писарева [20], українських авторів О.О. Лисова [21], О.А. Маначинського [22], О.В. Павлюченка [23], безпосередньо боснійсько-герцеговинські проблеми розроблялися в дослідженнях К.Б. Виноградова [24; 25], Є.К. В'яземської [26–30], Є.П. Кондратьєвої [31], Д.Ф. Поплика [33; 35], українського дослідника А.В. Гончаренка [36], сербських авторів В. Поповича [37], В. Стоянчевича [38], С. Джирковича [39], боснійця М. Імамовича [40]. Із західних авторів варто виділити праці А. Тейлора [41], С. Фея [42], Б. Єлавич [43; 44].

Автори ставлять метою проаналізувати виникнення й загострення боснійсько-герцеговинської проблеми в міжнародних відносинах середини ХІХ – початку ХХ ст., а також основний зміст і наслідки Боснійської кризи.

Однією із особливостей історичного розвитку Боснії і Герцеговини було те, що після турецьких завоювань (у 1463 р. турки завоювали Боснію, а у 1482 р. Герцеговину, які об'єднали у 1583 р. в Боснійський пашалик [40, 7–19]) вони стали західними провінціями Османської імперії; це визначило формування своєрідного етноконфесійного складу населення. У середині ХІХ ст. у них мешкало близько мільйона осіб (470 тис. православних, 300 тис. мусульман і 150 тис. католиків) [5, 188]. Основна маса православних була зосереджена у Боснійській Країні і Східній Герцеговині, а католиків – у Західній Герцеговині [45, 11].

Боснійські мусульмани – “босняки”, чи “бошняці” (самоназва) вже в ХІХ ст. вважали себе особливою етнічною спільнотою, як відносно іновірів, так і решти мусульман. Разом з тим населення провінції мало спільні мовні ознаки – штокавський діалект сербохорватської мови [46, 5]. Це давало підстави для суперечок між сербськими і хорватськими лідерами відносно їхньої приналежності після звільнення з під влади Великої Порти [47, 37].

Османський, австрійський, слов'янський і угорський інтереси у цій частині балканського регіону протягом кількох століть перетиналися.

Слов'янська Хорватія ще на початку ХІІ ст. увійшла на договірних засадах до складу Угорщини. Зростала частка слов'янського населення, що опинилося під владою Габсбургів і в результаті переселення сербів-втікачів від османського гноблення, яким угорська влада надавала притулок. На південних кордонах угорського королівства із сербів-переселенців була створена суцільна лінія військових поселень, т. зв. “військовий кордон”. Утворення сербських анклавів на території

габсбурзьких володінь мало далекосяжні наслідки для долі сербської нації, частина якої опинилася у принципово іншій цивілізаційній орбіті [18, 21]. Наприклад, у сербів Австрійської монархії, відмінно від балканських, формувалася національна інтелігенція [48, 14].

З іншого боку, території компактного сербського розселення в імперії Габсбургів пізніше попали в орбіту сербських великодержавних планів.

Сербська державність, втрачена в результаті турецького завоювання у XV ст., відновлювалася в ході першого і другого сербських повстань, та російського-турецьких війн 1806–1812 і 1828–1829 рр. Сербія стала князівством під турецьким суверенітетом і російським протекторатом [13, 239, 343]. Її керівники, зокрема князь Мілош Обренович (1815–1839 рр.), не приховували прагнення створити велику державу, котра об'єднала б усіх сербів, а, можливо, й інші південнослов'янські народи [12, 95].

Сербська зовнішньополітична програма була сформульована у 1844 р. відомим державним діячем Ілією Гарашанінім (1812–1874) у документі, який увійшов в історію як “Начертаніє” і до початку XX ст. був секретним документом [49, 10]. У ньому визначалися чотири основних напрямки розширення Сербії: 1. Боснія та Герцеговина 2. Чорногорія. 3. Стара Сербія – Косово, деякі північні райони Албанії. 4. Срем, Банат, Бачка (котрі в кінці 40-х років XIX ст. стали називатися Воєводиною). “Начертаніє” не враховувало зміни, які відбулися в етнічному складі населення Балкан після турецьких завоювань. У Косово, що в документі називається Старою Сербією, на той час поруч із сербським уже проживала значна частина албанського населення, а у Північній Албанії, яку Гарашанін також бачив у складі майбутньої Великої Сербії, сербів майже не було [50, 22]. Така програма дій не могла не привести до загострення суперечностей у балканському регіоні.

У 1845 р. І. Гарашанін створив організації своїх агентів як у слов'янських районах Османської імперії, так і в австрійських, і навіть у болгарських, де велася пропаганда за об'єднання слов'ян [30, 216].

У створенні Великосербської держави автор “Начертанія” покладав великі надії на Росію: “Сербія ні з ким так легко не могла б досягти своєї мети, як при сприянні Росії. Але це можливим може бути тільки тоді коли Росія цілком і повністю прийняла б умови Сербії” – вказував Гарашанін [51, 49]. Однак у першій половині 50-х рр. російський уряд небезпідставно вважав Гарашаніна одним із ініціаторів сербської орієнтації на Францію. Відносини Сербії з Росією на певний період погіршилися, а в період Кримської війни їхні дипломатичні зв'язки фактично були припинені [8, 295].

Пізніше ставлення І. Гарашаніна до Росії змінилося. В одному із своїх листів він висловлював сподівання, що ця країна погодиться на встановлення в Сербії особливого уряду, який робив би великі справи, а Росія завжди стояла за його спиною [52, 98].

Боснія і Герцеговина були найближчими цілями сербської національної експансії [39, 216]. Сюди постійно просочувалися сербські агенти, для створення сітки підпільних організацій і підтримки сербського вторгнення [43, 435]. Сербська скарбниця не скупилася на кошти для утримання своїх агентів [7, 39]. Однак діяльність таких таємних організацій, відірваних від селянського руху, була малоефективною [37, 98].

Зовнішньополітична активність Сербії зросла під час правління Михайла Обреновича (1860–1868 рр.). Його програма передбачала досягнення повної незалежності князівства й об'єднання південнослов'янських народів під керівництвом династії Обреновичів. Досягнення названої мети бачилося шляхом визвольної війни проти Османської імперії в союзі з іншими балканськими народами. Для цього потрібна була достатньо сильна армія й підготовка до її створення почалося прийняттям у 1861 р. закону про народне військо і загальну військову повинність чоловіків віком від 20 до 50 років [39, 217]. Сербський уряд намагався в цей час залучити навіть Народну партію Хорватії до своїх планів організації повстання в Боснії, а також сербів-граничарів із австрійського воєнного кордону [53, 113–122]. Один із колишніх граничарських офіцерів А. Орешкович у 1867 р. розробив план повстання в Боснії [9, 239; 39, 218].

Передбачався таємне введення на територію Боснії і Герцеговини ряду чет, які стали б основою повстанської армії. Сербські емісари намагалися розбудити в боснійських мусульманах усвідомлення “південнослов'янської племінної спорідненості” [54, 332].

Сербія в цей час також уклала договори про військовий союз із Чорногорією (1866) і Грецією (1867), про дружбу і нейтралітет із Румунією (1868), велися переговори з представниками болгарської еміграції в Бухаресті. У Белграді почалося формування повстанських чет (загонів). Цей Балканський союз активно підтримувала Росія [35, 173, 174].

Утворення двоєдиної Австро-Угорської імперії відкривало альтернативу в досягненні сербських національних планів на шляху зближення з цією державою. Князь Михайло, а після його вбивства 1868 р. уряд регентів, намагалися нею скористатися [34, 18]. Балканський союз тим часом розпався.

Зближення з Австро-Угорщиною привело до охолодження сербсько-російських відносин, але не дало бажаних Сербії результатів. Вплив же Чорногорії, якій величезні субсидії надавала Росія, зростав [43, 314]. Російська дипломатія посилила свою підтримку Чорногорії і її князя Ніколи, що активно демонстрував свою проросійську орієнтацію й наміри очолити південнослов'янський визвольний рух. У Боснії та Герцеговині Чорногорія також діяла успішніше за Сербію [3, 202, 203]. Уряд регентів у березні 1871 р. знову вдався до пошуків нормалізації відносин із Росією [35, 180–182].

У 1872 р. на престол вступив князь Мілан. Він відразу ж висловив свою підтримку ідеї приєднання Боснії і Герцеговини до князівства [55, 47].

Австрія у другій половині 60-х років програла Пруссії в боротьбі за об'єднання Німеччини і втратила італійські землі [56, 193, 194]. Щоправда, новий імпульс Дунайській монархії дало створення у 1867 р. Австро-Угорської імперії, яка визнала нові реалії на заході і півночі й відтепер виявляла дедалі турботу про свої східні й південні кордони. Підстави для цього були. Об'єднання Німеччини і Італії стало прикладом для сербських лідерів: реальність планів І. Гарашаніна ніби підтверджувалася їхніх досвідом.

Попри те, що балканська політика Дунайської монархії протягом ХІХ ст. зазнала суттєвих змін, незмінним в ній було головне – не допустити утворення великої слов'янської держави; вона могла б стати привабливочим прикладом для слов'янського населення імперії Габсбургів [57, 49].

Австро-угорським керівникам здавалося, що саме до цього йшло, адже сербська пропаганда в Боснії й Герцеговині не припинялася. Австрійські державні високопосадовці й військові у другій половині 60-х рр. почали обговорювати плани військової та дипломатичної підготовки анексії Боснії і Герцеговини. Угорські керівники, які побоювалися збільшення частки слов'янського населення, виступали проти анексії. Враховуючи останнє, угорський прем'єр-міністр (1867–1871 рр.), а потім міністр закордонних справ Австро-Угорщини (1871–1879 рр.) Д. Андраші у 1867–1868 рр. висунув ідею передачі частини Боснії Сербській державі з метою її умиротворення, підпорядкування своєму впливу і відриву від зближення з Росією [58, 156].

Невдоволення офіційного Відня схильністю угорського прем'єр-міністра до поступок сербам, невпевненість самого Андраші в тому, що приєднання Боснії до Сербії вгамує великосербські амбіції Белграда, а не підсилить їх, і політика лавірування сербських регентів, спонукали його відмовитися від такої ідеї на користь анексіоністських планів. Але при цьому Андраші вважав, що їхня реалізація можлива лише у випадку розпаду Османської імперії й загрози створення великої південнослов'янської держави. Пізніше повстання в Боснії і Герцеговині змодельовало саме такий конфлікт. До того ж Австро-Угорщину лякала можлива російська експансія на Балканах. А підстави для цього були.

У свідомості правлячої бюрократичної верхівки Росії панував тягар імперських традицій. Традиційними були її уявлення про особливу історичну місію Росії, насамперед на Балканах і Близькому Сході [14, 35].

Із середини ХІХ ст. у Росії відбувався інтенсивний процес становлення нової панславістської теорії і посилення позицій прихильників імперської трактовки панславізму. Її радикальні ідеологи (зокрема Ф.І. Тютчев) висловлювали думку про нежиттєздатність Австрії і доводили потребу її ліквідації як держави. У період Олександра ІІ почала розвиватися нова концепція зовнішньої політики, в основу якої було покладено висновок, що Росія повинна взяти на себе керівництво слов'янськими рухами, стати центром слов'янського світу. Австро-угорські посланники неодноразово висловлювали претензії російським офіційним особам відносно поширення панславістської пропаганди в Австро-Угорщині і її підтримки з боку Росії [59, 56, 57].

Боснія і Герцеговина – провінції, де мешкало більше півмільйона православних, привертати дедалі більшу увагу Санкт-Петербурга [60, 121–151].

У 1874–1875 рр. сильна засуха, неврожаї і падіж худоби викликали голод в європейській Туреччині. Невирішеність аграрного питання і зростання податків у таких умовах привело до спалаху стихійних селянських бунтів [61, 208]. Вони почалися в Герцеговині навесні 1875 р., а в Боснії – у серпні 1875 р. Райони, компактно населені мусульманами, участі у повстанні не брали [62, 91]. Повстало переважно сербське населення [34, 94]. Спрямовано воно було проти місцевих землевласників – мусульман – сербо-хорватів за мовною приналежністю. Тому бунт не мав національного підґрунтя, а був викликаний соціально-економічними причинами [43, 435].

Наприкінці липня 1875 р. між Росією й Австро-Угорщиною почалися консультації з боснійсько-герцеговинської проблеми [63, 174]. Сторони дійшли згоди дотримуватися принципу невтручання. Російський канцлер і міністр закордонних справ О.М. Горчаков допускав можливість відходу від нього у випадку поразки християн Боснії та Герцеговини і жорстокої розправи турків [62, 29]. Росія висловлювалася також за надання широкої політичної автономії провінціям за зразком Сербії і Румунії. Австро-Угорщина виступала проти цього і пропонувала обмежитися проведенням реформ [34, 5].

У серпні 1875 р. у Відні було створено узгоджувальний центр для вироблення заходів умиротворення конфлікту. Він організував поїздку у Герцеговину європейської консульської комісії. Проте місія закінчилася невдало [62, 29–39; 5, 204].

Повстання в Боснії та Герцеговині справило значний вплив на сусідні Чорногорію й Сербію, які домовилися, що у випадку успіху повстання Герцеговина відійде до Чорногорії, а Боснія – до Сербії [64, 307]. Участь чорногорців у повстанні набула масового характеру, а 8 (20) серпня у Ловчені чорногорська скупщина прийняла рішення про підтримку повстання [64, 322,323].

Небувале патріотичне піднесення охопило Сербію. Боснійські емігранти почали створювати невеликі чети, які переходили на герцеговинську територію. Пізніше приєднувалися до повстанців і серби-добровольці [65, 63]. Найактивніші акції в підтримку повстанців проходили в Сербії в кінці серпня – на початку вересня 1875 р. [62, 112].

Сербська скупщина прийняла ряд постанов про допомогу повстанцям, зокрема й фінансову і військову [55, 50,51].

Сербський уряд декларував свій нейтралітет і водночас підтримував повстанців та готувався до війни з Туреччиною. Тому держави-гаранти заявили, що вони не зможуть гарантувати князівство від можливої турецької окупації [65, 121]. Скупщина змушена була підтвердити політику нейтралітету [9, 279].

Але і після цього в Боснію і Герцеговину із Сербії надходили фінансова допомога, зброя, військове спорядження, водночас почалася реорганізація армії й розробка планів військової кампанії проти Туреччини [66, 40].

Наприкінці грудня 1875 р. – на початку січня 1876 р. великі держави направили уряду Порти нові пропозиції (“нота Андраші”). Вони задовольнили за винятком одного пункту османський уряд, але їх не прийняли повстанці [9, 257].

Проблема обговорювалася і в Берліні, на зустрічі міністрів закордонних справ Австро-Угорщини, Росії і Німеччини в квітні – травні 1876 р., де Горчаков вніс пропозицію про надання Боснії і Герцеговині широких автономних прав [28, 194]. Тоді ж у російському керівництві обговорювалася можливість сприяння балканським народам в їхньому розвитку до політичної незалежності [67, 19,20].

1 (13) травня 1876 р., за результатами зустрічі Андраші, Бісмарка і Горчакова, був підготовлений Берлінський меморандум [68, 141–143], який не прийняв уряд Порти. Тим часом криза посилилася внаслідок початку в квітні 1876 р. повстання в Болгарії, жорстоко придушеного турецькими військами, що пришвидшило виступ Сербії і Чорногорії. Хоча офіційно Росія була проти їхньої війни з Туреччиною, але панславистські кола вели активну пропаганду за війну. Положення попередніх російсько-турецьких договорів щодо права Росії захищати інтереси православного населення використовувалися офіційним Петербургом для маніпуляції внутрішньою ситуацією на Балканах. До Сербії почали прибувати добровольці та матеріальна допомога. У травні 1876 р. до

Белграда прийшов російський генерал М.Г. Черняєв, який прийняв сербське громадянство і став командувачем армії, та близько п'яти тисяч російських добровольців [43, 441]. Перший уряд боснійських повстанців, створений 27 вересня 1877 р., очолив російський дипломат В.С. Іонін [62, 410]. У російській політиці цього періоду дивно поєднувалися піклування щодо православних слов'ян Туреччини, придушення польського повстання 1863–1864 рр., Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р. і завоювання мусульманської Середньої Азії з переважно тюркомовним населенням і “замиріння” горців Кавказу.

18 (30) червня 1876 р. Сербія і Чорногорія оголосили війну Туреччині. 20 червня (2 липня) в день початку бойових дій, Боснія оголосила об'єднання з Сербією, а Герцеговина – з Чорногорією [3, 75; 5, 205].

Однак невдовзі сербська армія була розбита турками і тільки ультиматум Росії змусив уряд Порту підписати перемир'я [6, 94]. Росія в таких умовах почала підготовку до війни проти Туреччини і їй конче був потрібний нейтралітет Габсбургів.

26 червня (8 липня) 1876 р. у Рейхштадті (Чехія) відбулася зустріч Франца-Йосифа й Олександра II. Результати переговорів не оформлялися спеціальною угодою. Була досягнута лише таємна усна домовленість, записана в російському і австрійському варіантах, які відрізнялися між собою. В основному ж російський і австрійський імператори домовилися про те, що у випадку перемоги османів над повстанцями, обидві держави виступлять проти Туреччини й будуть домагатися від неї введення для Боснії і Герцеговини устрою, передбаченого нотою Андраші й Берлінським меморандумом [68, 144–148]; у випадку османської поразки Австро-Угорщина отримає частину Боснії і Герцеговини, Росія – поверне собі втрачену в 1856 р. частину Бессарабії, а Болгарія і Румунія стануть автономними. Можливість створення великої слов'янської держави на Балканах виключалася [68, 144–148].

Вказані домовленості були зафіксовані в секретній і додатковій конвенціях від 3/15 січня 1877 р. За цими документами оформлявся доброзичливий нейтралітет Австро-Угорщини відносно Росії у випадку її війни з Туреччиною, яку вважали неминучою [76, 235–279], а також взаємна згода на “можливі анексії” Боснії Герцеговини Австро-Угорщиною і “частин Бессарабії” – Росією. За Австро-Угорщиною визнавалося право вибору моменту і способу окупації своїми військами Боснії і Герцеговини [68, 152].

Далі були російсько-турецька війна 1877–1878 рр., перемога Росії і прелімінарний мир у Сан-Стефано. Він викликав обурення європейських держав, бо серйозно загрожував змінити баланс сил на Балканах на користь Росії. Вкажемо тільки ті його положення, що безпосередньо відносяться до теми статті. Мир проголошував повну незалежність Сербії, Чорногорії і Румунії, а Болгарію – самоврядувальним князівством у номінальній васальній залежності від султана. Однак саме Болгарія здобувала найбільшу територію й утворювалася велика слов'янська держава “від моря до моря”. Цим самим порушувалася одна із домовленостей Росії і Австро-Угорщини в Рейхштадті і Будапешті. Термін перебування російських військ у Болгарії визначався в два роки і російський уряд мав брати участь в організації нової держави. Присутність тут російської армії могла б створювати постійну загрозу Константинополю. Це аж ніяк не відповідало інтересам решті великих держав, насамперед Англії й Австро-Угорщини.

Мала підстави для розчарування Сербія. Сан-Стефанський розклад свідчив про намір Росії віддавати перевагу саме болгарським національним інтересам. Сербія ж могла приєднати набагато менше нових земель. Граф М.П. Ігнат'єв – посол Росії в Туреччині й автор концепції договору – наполягав навіть на передачі Болгарії м. Ніш, зайнятого сербськими військами [69, 149]. Представники російського уряду фактично натякнули сербам, що відтепер ті можуть шукати підтримки лише у Відня [43, 445, 446].

Південно-Західна Бессарабія за договорами поверталася Росії, а про анексію Боснії і Герцеговини не говорилося. Отож, інтереси Австро-Угорщини були проігноровані й за свій нейтралітет та згоду на повернення в склад Росії Бессарабії вона не отримувала нічого.

Тиск великих держав змусив Росію погодитися на скликання міжнародної конференції (конгресу) в Берліні у червні – липні 1878 р. для перегляду прелімінарного миру. Він проходив під головуванням німецького канцлера О. Бісмарка. Відносно питань, що безпосередньо торкалися австро-російських угод 1876–1877 рр., конгрес прийняв наступні рішення: Болгарська держава, яка утворювалася за

Сан-Стефанським миром, поділялася на дві, Македонія і Фракія поверталися під владу Порти, а Боснія і Герцеговина передавалися під управління Австро-Угорщини. Вона наділялася правом тримати там війська і будувати шляхи сполучення не тільки в означених областях, а і в Ново-Пазарському санджаку – невеликому регіоні, що відділяв Сербію від Чорногорії.

У російській і радянській історіографії рішення Берлінського конгресу пов'язували з підступною політикою О.Бісмарка. Подібну думку чи не вперше висловив Олександр II в листі до кайзера Вільгельма II у серпні 1879 р., в якому дорікав йому, що німецькі дипломати “нібито отримали наказ завжди підтримувати точку зору австрійців, систематично ворожу нам”, а австрійці “займають дві турецькі провінції, окуповані ними в мирний час з метою ніколи не повертати їх законному государю” [70, 242]. Чомусь про “законного государя”, а Олександр I, звичайно ж мав на увазі турецького султана, російський імператор не згадував, коли давав згоду Францу-Йосифу на окупацію і анексію Боснії і Герцеговини.

Насправді ж позицію О. Бісмарка на Берлінському конгресі, принаймні відносно австро-російських суперечок, визначили Рейхштадські і Будапештські рішення Росії і Австро-Угорщини. Факт їх укладення від широкого загалу в Росії (власне, як і від німецького союзника, вже не говорячи про Сербію) приховали, це і не дивно, бо розраховували, що війна з Туреччиною все розставить на свої місця. Очевидно перемога Росії й спонукала царську дипломатію розробити такі умови миру, які означали відхід її від названих угод із Австро-Угорщиною. Можна погодитися з висновками сучасного російського історика О. Боханова [72, 30], що в цілому Берлінський конгрес був дипломатичним провалом Росії, зумовлений її зухвальством [71, 4].

Рейхштадська угода і Будапештська конвенція підтверджувалися у Протоколі до секретного договору про “Союз трьох імператорів” від 6/18 липня 1881 р., де встановлювалося відносно Боснії і Герцеговини, що “Австро-Угорщина зберігає за собою право анексувати ці дві провінції в момент, який вона визнає підходящим” [68, 231,232].

У 1887 р. “Союз трьох імператорів” припинив своє існування. Але ні Австро-Угорщина, ні Росія не були зацікавлені в нових ускладненнях на Балканах. Габсбурзьку монархію більше турбували внутрішні проблеми, а Росія вдалася до активної політики на Далекому Сході. Тому в 1897 р. австрійський і російський міністри закордонних справ обмінялися нотами, в яких вони висловилися за статус-кво на Балканах, насамперед у македонській проблемі. Відносно ж попередніх проблем виникли вже деякі нові нюанси в їхній трактовці. Зокрема, в австрійській ноті вказувалося, що “питання про володіння Боснією і Герцеговиною і Ново-Пазарським санджаком не може бути предметом будь-якої суперечки”, а уряд Австро-Угорщини “зберігає за собою можливість в належний момент замінити існуюче право окупації і утримання гарнізонів – правом анексії” [68, 305]. Тобто право австро-угорської анексії Боснії і Герцеговини, яке визнавалося в попередніх угодах між сторонами, австро-угорська дипломатія намагалася поширити і на Ново-Пазарський санджак. У російській же ноті відмічалася, що “Берлінський трактат забезпечує за Австро-Угорщиною право військової окупації Боснії та Герцеговини. Анексія цих двох провінцій порушила б більше широку проблему, котра потребує спеціального розгляду в належний час і в належному місці” [68, 307]. Іншими словами, російська дипломатія відтепер резервувала за собою право вимагати від Австро-Угорщини певних компенсацій за згоду на анексію.

Вищим етапом у співробітництві Росії і Австро-Угорщині з балканських питань стали 1903–1906 роки. Так, 3 жовтня 1903 р. у Мюрцштегу (Австрія) була підписана угода щодо проекту реформ у Македонії, з пропозицією яких обидві держави звернулися до османського уряду [68, 329–332]. 15 жовтня 1904 р. у Санкт-Петербурзі була укладена таємна декларація про взаємний нейтралітет, на основі визнання статус-кво [68, 333,334].

Після Берлінського конгресу вплив Росії в Сербії значно впав. У червні 1881 р. було укладено австро-сербський союзний договір [56, 239]. У цілому сербська політика до 1903 р. залишалася австрофільською [42, 252].

Окупація Боснії і Герцеговини австро-угорськими військами започаткувала підготовку їх до інтеграції у склад імперії Габсбургів. У правовому відношенні суверенітет над провінціями як і раніше належав султану, але фактично управління ними здійснювала Дунайська монархія, що було юридично оформлено спеціальною конвенцією між Австро-Угорщиною і Туреччиною 21 квітня 1879 р. [56, 231–233].

Окупація стимулювала зміни чисельності етноконфесійних груп і їхньої частки в загальному складі населення. Еміграція торкнулася переважно мусульман, яких виїхало за 1878–1910 рр. більше 150 тис., що зменшило їхню частку з 38,73% до 32,25%. За цей же період у Боснії і Герцеговині поселилися приблизно 180–200 тис. хорватів, словенців, чехів і ін. [4, 39]. У 1910 р. етнічна структура Боснії і Герцеговини стала наступною: 43,49% православних, 32,25% мусульман і 22,8% католиків [4, 38]. Однак зменшення частини мусульманського населення в демографічній структурі країни не супроводжувалося падінням його соціального престижу і впливу.

Австро-угорська влада чимало зробила для того, щоб у колись неспокійних провінціях нарешті встановився мир із елементами нового європейського порядку, розвивалася промисловість, створювалась сучасна мережа залізниць, кредитно-банківська система, зростав рівень освіти і культури, встановилися мирні відносини між релігійними конфесіями. Але головним недоліком була невирішеність аграрного питання і окремість провінцій у результаті невизначеності їхнього статуту [26, 324–328].

Тим часом, після вбивства у червні 1903 р. короля Олександра Обюреновича і королеви Драги та вступу на престол Петра I Карагеоргієвича – русофіла і прихильника “Великої Сербії”, сербсько-австрійські відносини дедалі більше загострювалися [73, 402].

Як вважав Ю.О. Писарев, із приходом до влади нової династії (1903 р.) Сербія стала відігравати роль “другого П’ємонта” на Балканах [20, 19].

Певною мірою цьому сприяло пожвавлення панславистських настроїв у Росії та агітація панславистів. Реакція австрійських правлячих кіл на нові тенденції в політиці Сербії була нервовою. Зростання сербського націоналізму і русофільських настроїв серйозно турбувало Австро-Угорщину. Її керівникам здавалося, що Сербія готова при підтримці Росії вдатися до реалізації ідеї Великої Сербії і захоплення територій, населених південними слов’янами, і першим кроком в цьому стане політичне об’єднання Сербії і Чорногорії [16, 177], а посилення панславистських настроїв у Росії очевидно спонукає її надати допомогу сербам. Усе це створило б реальну загрозу імперії Габсбургів.

Починаються згортання економічного співробітництва, спроби Сербії переорієнтувати свою зовнішню торгівлю, протидії цьому з боку Австро-Угорщини, митна війна (січень 1906 р.), яка викликала в російській пресі початок компанії за розрив австро-російських угод [74, 184].

Російські дипломатичні представники переконували сербський уряд, що основною сферою життєвих інтересів королівства є території на захід від нього, насамперед на адриатичному узбережжі, і наполегливо радили йому не укладати з Австро-Угорщиною навіть торгівельної угоди [17, 184]. Загострювали австро-сербські відносини цілеспрямовані дії і агітація сербського уряду в Боснії і Герцеговині [30, 289].

У 1906 р. до керівництва зовнішньополітичним відомством у Росії прийшов О.П. Извольський, а в Австро-Угорщині А. фон Еренталь – амбіційні і енергійні прихильники більш жорсткої претензійної політики, ніж їхні попередники. З їхньою діяльністю і пов’язано загострення боснійської проблеми та перехід від співробітництва двох держав до конфронтації. О.П. Извольський прагнув повернути Росії престиж, втрачений нею в результаті поразки у війні з Японією, а А. фон Еренталь – покласти край зростанню, як він вважав, сербської небезпеки для імперії Габсбургів. Разом з тим Еренталь був прихильником продовження співробітництва з Росією. Він вважав, що Австро-Угорщині потрібні не нові слов’янські землі, а консолідація, останнім кроком до якої стала б зміна статусу окупованих нею Боснії і Герцеговини, які офіційно були включені в склад імперії. Для цього Еренталь пропонував заплатити Туреччині компенсацію і відмовитися від окупації стратегічно важливої іншої турецької території – Ново-Пазарського санджака. Такий крок мав переконати Росію, що Австро-Угорщина відмовляється від територіальної експансії [75, 75].

Тим часом сприятливий період у російсько-австрійських відносинах минав. Щоправда, 28 вересня 1907 р. у Відні Извольський і Еренталь підписали додаткову угоду, що передбачала продовження співробітництва згідно Мюрцштегу. Тоді ж міністри обговорювали й питання про анексію Боснії і Герцеговини, як можливу компенсацію за надання Росії свободи проток. Так виникла оборудка, укладена роком пізніше в замку Бухлау (Чехія) [42, 261]. Однак, вже почалися непорозуміння пов’язані з планами будівництва залізничних колій на Балканах [7, 224–226].

У цей період увагу Ізвольського, і очевидно більшу, привертала інша проблема, вирішення якої він пов'язував певною мірою з Австро-Угорщиною: зміна у вигідному для Росії варіанті режиму чорноморських проток Босфор і Дарданелли, встановленого рядом міжнародних договорів. За ними протоки й Чорне море були закриті для іноземних військових кораблів. Для безпеки Росії це створювало додаткові гарантії й тому вона виступала проти будь-яких змін у договорах, що забороняли доступ у Чорне море військовому флоту інших великих держав. Але ж дія вказаних договорів поширювалося і на Росію. Вона також не мала права проводити військові судна через протоки, що замикало їх у Чорному морі. Невигідність цього продемонструвала російсько-японська війна 1904–1905 рр. [77, 253–259].

До того ж все більше занепокоєння Росії викликало посилення впливу кайзерівської Німеччини в Османській імперії і початок їх військового співробітництва. Відкриття проток для російських військових кораблів стало однією із перших цілей російської зовнішньої політики в десятиріччя, що безпосередньо передувало світовій війні [77, 253–259].

Свої плани відносно проток російський міністр пов'язував із припиненням тривалого російсько-британського конфлікту в Азії, забезпечення інтересів Санкт-Петербурга в цій частині світу [78, 109–114] і зближенням двох держав і підписанням Конвенції 18/31 серпня 1907 р., яка стала останню ланкою в створенні Антанти [56, 333]. Ізвольський сподівався на укладення з Англією угоди, котра дала б Росії можливість відкрити протоки для своїх військових кораблів. На переговорах із питання англо-російської конвенції 1907 р. він пропонував досягти компромісу, сутність якого зводилася до наступного: Росія отримує право виходити з Чорного моря через протоки, а Англія і інші держави – право посилати у протоки свої військові кораблі, без права входження їх у Чорне море. Ізвольський пізніше відмічав, що переговори з Англією відносно проток велися двічі. Перший раз через російського посла в Англії Бенкендорфа, удруге – під час візиту міністра в Лондон 1908 р. [79, 121, 122]. Після цього він вирішив звернутися до Еренталю і добитися вирішення питання щодо проток у співробітництві з Австро-Угорщиною. Обстановка на Балканах тим часом змінилася. У липні 1908 р. у Туреччині почалась революція і до влади прийшли молодотурки – прихильники неподільності держави [80, 37].

Останнє очевидно загострило б ряд проблем, пов'язаних з турецькою спадщиною, зокрема й болгарську і босно-герцеговинську. У Болгарії велось активне обговорення проголошення держави царством і повної незалежності, а в Австро-Угорщині – анексії Боснії і Герцеговини. Російська дипломатія про це добре знала і Ізвольський вирішив використати ситуацію для того, щоб ще раз добитися від Австро-Угорщини компенсації за згоду на анексію вказаних провінцій (нагадаємо, що перший раз це сталося у 1876–1877 рр.).

2 (15) вересня 1908 р. у Бухлау (Чехія) між Еренталем і Ізвольським були проведені переговори, результатом яких стала секретна домовленість із балканських питань, не зафіксована письмовою угодою [81, 147].

Головним у ній було те, що Ізвольський погоджувався на анексію Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини, а Еренталь давав згоду Австро-Угорщини на відкриття проток для російських військових кораблів. Міністри домовилися про евакуацію австрійських військових гарнізонів із Ново-Пазарського санджака, дали згоду на проголошення повної незалежності Болгарії і передачу Греції острова Крит [82, 121–124]. Окрім того, Еренталь обіцяв відмовитися від свого проекту Санджакської залізниці й від прав Австро-Угорщини на чорногорське узбережжя [42, 261].

Усі ці положення, за відсутністю письмово зафіксованих угод, були встановлені на основі співставлення повідомлень самих же міністрів. Однак питання про те, коли мали бути реалізовані й оприлюднені вказані домовленості викликало запальні суперечки. Еренталь стверджував, нібито цілком зрозуміло говорив Ізвольському, що анексія буде проведена до 8 жовтня. Така поспішність була продиктована зміною обставин у зв'язку з молодотурецькою революцією [42, 263]. А Ізвольський доводив, що в нього із розмови з австро-угорським міністром склалося враження про намір Еренталю тільки повідомити парламент щодо плану анексії [4, 237–247].

Між тим Міністерство закордонних справ Росії виказало незвичайну обізнаність щодо розвитку становища на Балканах. Ще 22 вересня (5 жовтня), коли не була оголошена незалежність Болгарії, товариш міністра М. Чариков писав російським представникам у Європі і на Балканах, що Австро-

Угорщина 24 вересня (7 жовтня) оголосить про приєднання Боснії і Герцеговини, і що з приїздом князя Фердинанда в Тирново “там відбудеться проголошення Болгарії незалежним королівством” [83, 109].

24 вересня (7 жовтня) 1908 р. Еренталь оголосив на засіданні австрійської й угорської делегацій про анексію Боснії і Герцеговини (рескрипт про неї Франц-Йосиф підписав 22 вересня (5 жовтня). Двома днями раніше болгарський князь Фердинанд проголосив повну незалежність Болгарії і прийняв титул царя [83, 108, 109].

Ізвольський, який вочевидь не очікував, що Еренталь буде діяти так швидко, відправився в подорож до великих країн з метою повідомити про досягнуті в Бухлау домовленості і заручитися їхньою згодою [81, 147; 4, 234–239].

Але його зондаж позицій великих держав дав підстави для висновку: Франція і Англія проект Ізвольського щодо відкриття проток не підтримають; за деяких компенсацій згоду обіцяли підтримати Німеччина і Італія [4, 238–241].

Отже, виходило, що Австро-Угорщина отримувала вже свою частину, передбаченою в Бухлау, а Росія залишалася ні з чим. Аби уникнути принизливої дипломатичної поразки Ізвольський висунув пропозицію обговорення питання про анексію на конференції держав, які підписали Берлінський трактат. Англія і Франція її підтримали. Австро-Угорщина обумовлювала свою участь у конференції обов’язковим попереднім прийняттям державами її вимог, зокрема й визнанням анексії. Німеччина стала на бік свого союзника [4, 241–243].

Громадськість Росії була обурена розвитком подій. Рішення Болгарії сприймали як прийняте із рук Австрії і тому образливе для Росії [80, 372]. Варто зазначити, що питання про проголошення незалежності розглядалося в Болгарії з липня 1908 р.; проводилися консультації з російським Міністерством закордонних справ, але російська дипломатія наполегливо радила проголосити її тільки після анексії Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини, “щоб ініціатива порушення Берлінського трактату виходила не із Софії, а із Відня” [83, 107]. Однак особливий протест в Росії викликала анексія. На засіданні Ради міністрів 21 січня 1909 р. з’ясувалося, що Росія, послаблена війною з Японією і революцією, воювати не спроможна, але П.А. Столипін пообіцяв: “За декілька років... Росія знову заговорить попередньою мовою” [84, 187]. А лідер партії октябристів О.І. Гучков заявляв: “Коли наша підготовка до війни буде завершена, ми зведемо в Австро-Угорщиною рахунок... буде і на наші вулиці свято” [85, 51]. Російський же монарх Микола II вважав, що анексія Боснії і Герцеговини збільшить слов’янський елемент Австро-Угорщини і це буде сприяти розвалу імперії [90, 331]. Постійною думкою імператора, як писав П. Мілюков, була думка заволодіти Константинополем і протоками [87, 306].

Ізвольський на Раді не міг заперечувати свою згоду на анексію, стверджуючи, що мов був пов’язаний попередніми договорами з Австро-Угорщиною і вказував, ніби згода була умовною, за визначені компенсації. Однак ті, хто обурювався самим фактом анексії, розмови про компенсації оцінили як ганебний торг [77, 375].

Своєрідну позицію зайняв російський міністр відносно Сербії, охопленої всенародним гнівом. Спочатку, поки не було вирішене питання щодо проток, він радив сербам зберігати спокій, переконував, що вони нічого не втрачають, говорив про компенсації для Сербії, підтримку Росії і ін. Потім почав запевняти, ніби, він ніколи не схвалював анексію Боснії і Герцеговини і вона стала результатом підступної політики Еренталя, обіцяв обов’язково обговорити питання про анексію на міжнародній конференції, радив сербам уникати війни з Австро-Угорщиною в цей момент, зазначав, навіть якщо анексія стане фактом, то її не варто вважати остаточним рішенням питання [42, 269]. Не часто зустрічається в аналах дипломатії факт подібного лицемірства і дволичності.

Анексія призвела до різкого загострення відносин між Австро-Угорщиною і Сербією. Сербія вимагала надання Боснії і Герцеговині автономії, а також розділити Ново-Пазарський санджак між Сербією і Чорногорією з метою встановлення між ними спільного кордону і попередження просування Габсбурзької держави на південь [17, 381]. Водночас у країні серйозно готувалися до війни, сподіваючись на допомогу Росії.

Формальне вирішення суперечки щодо анексії затяглося. Тим часом, у результаті переговорів була укладена 26 лютого 1909 р. австро-турецька угода про відступлення Туреччиною Дунайській

монархії Боснії і Герцеговини за фінансову винагороду; Австро-Угорщина заявила також про свою відмову від всіх прав відносно Ново-Пазарського санджака [56, 342]. Домовилася з Туреччиною і Болгарія, якій Росія надала фінансову підтримку для розрахунків із Портою із тих внесків, які щорічно отримувала від турецького уряду у вигляді контрибуції за війну 1877–1878 років [56, 341]. Потім Росія, не очікуючи конференції, визнала незалежність Болгарії.

Здавалося б юридично питання було вирішене, адже Австро-Угорщина отримала згоду колишнього верховного суверена Боснії і Герцеговини. Але такий поворот розпалив ще більш пристрасті в Сербії. Справа йшла до війни. Спроби великих держав примирити сторони ні до чого не привели. Нарешті, 14 березня 1909 р. Німеччина конфіденційно запропонувала Росії своє посередництво: Німеччина офіційно порадить і вимагатиме від Австро-Угорщини, щоб та просила держави дати шляхом обміну нотами санкцію австро-турецькій угоді у скасуванні ст. XXV Берлінського трактату, за умовою, що Росія попередньо обіцятиме дати цю санкцію зі свого боку, коли Австрія звернеться за цим до неї [42, 271, 272; 4, 251–253].

Таке рішення давало б для Австро-Угорщини визнання державами нового статусу Боснії і Герцеговини, для Росії – уникнути приниження незгодою держав на конференцію, а Сербію позбавляло легальних підстав на перегляд питання про анексію. Ізвольський схвалив пропозицію й був готовий прийняти її, бо хотів вибратися із халепи, в яку потрапив. Еренталь же обумовив свою згоду формальною заявою Сербії, що анексія Боснії і Герцеговини не порушує її прав і в майбутньому вона також не буде протестувати. Німецька пропозиція все ж таки давала вихід із глухого кута. 9 (22) березня цар у телеграмі кайзеру відмічав, що вона очевидно показує “бажання Німеччини знайти мирний вихід” і що він “наказав Ізвольському... піти йому назустріч” [84, 150].

Після прийняття німецької пропозиції Росією, відповідні рішення прийняли Англія, Франція й Італія. За запрошенням Еренталя держави обмінялися нотами і тим самим дали санкцію анексії Боснії і Герцеговини.

31 березня 1909 р. Сербія вирішила прийняти пораду Росії визнати анексію Боснії і Герцеговини й зробила відповідну заяву у Відні в контексті вже названих умов Еренталя [4, 252; 42, 275].

Анексія була успіхом для Австро-Угорщини, яка довела, що спроможна проводити незалежну й сильну зовнішню політику. Але попри існування ще з XIX ст. австро-російських угод, за якими Росія визнавала за Австро-Угорщиною право на анексію Боснії і Герцеговини, методи австрійської дипломатії викликали неприйняття й недовіру у тих, хто віддавав пріоритет колективним міжнародним рішенням над двосторонніми, чи односторонніми. Австрійська дипломатія примусила Сербію до принизливої декларації, сподіваючись покласти край “великосербській пропаганді”. Подібне приниження не могло залишатися без відповіді. І Сербія, як показали наступні події, недотримувалась свої обіцянки жити в добросусідських відносинах із Австро-Угорщиною. Тому перемога Еренталя у 1908–1909 рр. була тимчасовою і загрожувала монархії майбутніми ще більшими ускладненнями.

Позиція Німеччини в період боснійської кризи також викликала невдоволення, особливо в Росії. Хоча, як це було встановлено, ні кайзер, ні уряд не знали про підготовку анексії, але заява Німеччини, що Австро-Угорщина почне проти Сербії війну, якщо та не погодиться на визнання анексії, була в Росії зрозуміла як загроза силою, чи ультиматум і як приниження Росії. Принаймні, у телеграмі 9 березня 1908 р. Миколи II кайзеру російський імператор підкреслював “відчуження між Росією і Австрією безумовно справлять вплив також і на наші відносини з Німеччиною” [84, 151].

Серйозно була ображена на Австро-Угорщину Італія; з нею, як із союзницею, Еренталь попередньо навіть не порадився. Це посягло сумніви Італії відносно цінності для неї Троїстого союзу, сприяло дрейфу до Антанти, започаткованого пізніше російсько-італійським дипломатичним співробітництвом проти Австрії (угода в Ракконіджі).

Найсерйозніші наслідки Боснійська криза мала для Росії. У панславістській пресі почалась кампанія, під час якої стверджувалося, що війна між слов'янством і германізмом є неминучою, тому Росії потрібно поспішати готуватися до неї. І, справді, Росія активно включилася в гонку озброєнь. Дипломатична поразка справила визначальний вплив на всю наступну поведінку Ізвольського, який був цілком охоплений прагненням до реваншу Росії з Австро-Угорщиною і Німеччиною. Сербам, за його зусиллями надавалась таємна підтримка і поради готуватися до

майбутнього, коли вони зможуть здійснити свої плани. Підбадьорливі запевнення з боку Росії відносно майбутнього здійснення великосербських домагань сприяли зростанню в Сербії реваншистських настроїв і активізації великосербської пропаганди, зокрема й в Австро-Угорщині, де велася антиавстрійська агітація серед сербів і готувалися замаху на австрійських посадових осіб. У січні 1914 р. Росія і Сербія уклали угоду про військово-політичне співробітництво, що вкрай загострила обстановку в Південно-Східній Європі. Відень і Будапешт розцінили її як крок до оточення Австро-Угорщини [19, 14].

Однак формально австро-сербські відносини після декларації Сербії 31 березня 1909 р. покращилися. Відкрита сербська пропаганда проти імперії припинилася, але не стала більш небезпечною, позаяк велася таємно, а австро-сербський антагонізм залишався таким же гострим як і був до цього.

Протягом трьох років Боснійської кризи і до Балканських війн гострих конфліктів у регіоні, якщо не брати до уваги італо-турецьку війну, не було. За цей період Австро-Угорщина зміцнювала своє становище в анексованих провінціях. Вона відмовилася від проекту побудови залізничної колії до Салонік і вивела свої військові гарнізони із Ново-Пазарського санджака.

Боснію і Герцеговину після приєднання реорганізували у звичайну габсбурзьку провінцію, надавши їй право збирати власний сейм, який мав лише обмежені законодавчі права. У 1910 р. щодо нової провінції було прийнято пакет законів, а в ній самій проведені вибори [44, 85].

Коріння кризи, пов'язаної з проблемою державної належності слов'янських провінцій Османської імперії Боснії і Герцеговини сягають в період нового слов'янського державотворення, зокрема виникнення Сербського князівства й початку в середині ХІХ ст. реалізації великосербської національно-державної програми, на першому місці в якій стояло приєднання Боснії і Герцеговини. Оскільки вона передбачала в перспективі об'єднання в єдиній державі й тих слов'янських етносів, що проживали у сусідніх австрійській і угорській державах, це створювало для останніх безпосередню загрозу. Тому криза набувала перманентного характеру. Фактично великосербські плани стали в Сербії ідеєю всіх ідей і були спрямовані на руйнацію імперії Габсбургів. Сербська дослідниця Латинка Перович відмічає, що дитина в Сербії з самих молодших років “виховувалася воїном і месником в ненависті по відношенню до ворога – турка і шваба (австрійця)” [91, 33]. Це не давало можливості двом державам для безконфліктного вирішення проблеми. Росія, на допомогу якої Сербія покладала великі сподівання, мала свої великодержавні імперські інтереси. Це, а також панславистські ідеї, позиції інших держав, справляли великий вплив на суперечливий характер балканської політики Росії. Вона, з одного боку, щиро підтримувала слов'янські рухи на Балканах, зокрема й сербські плани. А з іншого – готова була принести їх у жертву, коли йшлося про її далекосяжні цілі. Так було і у випадку з Боснійською проблемою 1875–1878 і 1908–1909 років.

Поразка у Боснійській кризі, яка, до того ж безпідставно, нагніталася в російській пресі, стала поворотом для Росії у її рішучій підтримці Сербії і зведенні рахунків із Австро-Угорщиною, що сприяло розв'язанню світової війни.

Боснійська криза була суто міжнародною й не мала суттєвої внутрішньої чи міжнаціональної причини. Внутрішні та міжнаціональні суперечності в Боснії і Герцеговині не були антагоністичними і не могли викликати збройного конфлікту в Європі. “Пороховим пострібом” їх зробило суперництво держав, які намагалися використати провінції для вирішення власних проблем: Росія – проблеми чорноморських проток, Австро-Угорщина – збереження цілісності імперії й підтвердження статусу великої держави, Сербія – для реалізації великосербської ідеї. Етноконфесійна особливість вказаних територій уже в ХІХ ст. відштовхувала їх від усіх претендентів на володіння ними. Остаточо цей факт був підтверджений проголошенням державної незалежності Боснії і Герцеговини у квітні 1992 р. А на початку ХХ ст. Балкани перетворилися у вогнище міжнародної напруженості, в якому будь-який міжнародний інцидент, будь-яка терористична акція потенційно могли б стати детонатором загальноєвропейської війни, що і сталося влітку 1914 року.

Література

1. Сазонов С.Д. Воспоминания. – Минск, 2002.

* У контексті історичної конфліктології Східне питання є збірним терміном, яким позначають групу суперечностей і проблем в історії міжнародних відносин останньої третини ХVІІІ – початку ХХ ст.

- Виділяють три основні його частини: 1. Взаємодія Туреччини з Росією й європейськими державами з приводу турецького панування, насамперед на Балканах і в Чорноморських протоках. 2. Політика статус-кво Росії й інших великих держав відносно т. зв. контактних зон на Балканах, де османські володіння стикалися з територіями чи володіннями держав. 3. Національно-визвольні й релігійні рухи нетурецьких народів Османської імперії, яким у певні періоди допомогу надавала Росія, а в деякі – інші держави.
2. Зеленина Л.В., Шеремет В.И. Черное море: “русские берега у турецкого озера”? (Заметки о XVIII веке) // XVIII век: славянские и балканские народы и Россия. – Москва, 1998. – С. 99–118.
  3. Норовић В. Историја Срба. – Подгорица, 2005.
  4. Bilandzic D. Hrvatska moderna povijest. – Zagreb, 1999.
  5. Andrijasevic M. Istorija Crne Gore. – Podgorica, 2006.
  6. История дипломатии. – В 6-ти т. – Т. 2. Дипломатия в новое время (1871–1914 гг.) / Под ред. А.А. Громыко. – Москва, 1963.
  7. История внешней политики России. Конец XIX – начало XX века: От русско-французского союза до Октябрьской революции. – Москва, 1997.
  8. Международные отношения на Балканах 1830–1856 гг. / Отв. ред. В.Н. Виноградов. – Москва, 1986.
  9. Международные отношения на Балканах 1856–1878 гг. / Отв. ред. В.Н. Виноградов. – Москва, 1986.
  10. Виноградов В.Н. Восточный вопрос и Балканы // Новая и новейшая история. – 1989. – № 4.
  11. Виноградов В.Н. Первая мировая война. Великодержавная дипломатия в “пороховом погребе Европы” // Славяноведение. – 1998. – № 5. – С. 43–53.
  12. Достян И.С. Укрепление государственности Сербии и Черногории и возникновение первой внешнеполитической программы // На путях к Югославии: за и против. Очерки истории идеологий югославянских народов. Конец XVIII – начало XX вв. – Москва, 1997. – С. 82–110.
  13. Достян И.С. Россия и балканский вопрос. Из истории русско-балканских политических связей в первой трети XIX в. – Москва, 1972.
  14. Игнатъев А.В. Своеобразие российской внешней политики на рубеже XIX–XX веков // Вопросы истории. – 1998. – № 8. – С. 32–43.
  15. Игнатъев А.В. Внешняя политика России. 1907–1914: Тенденции. Люди. События. – Москва, 2000.
  16. Искендеров П.А. Сербия при Обреновичах // В “пороховом погребе Европы”. 1878–1914 гг. – Москва, 2003. – С. 165–181.
  17. Искендеров П.А. Сербия при Карагеоргиевичах // В “пороховом погребе Европы”. 1878–1914 гг. – Москва, 2003. – С. 375–387.
  18. Исламов Т.М. Империя Габсбургов. Становление и развитие. XVI–XIX вв. // Новая и новейшая история. – 2001. – № 4. – С. 11–40.
  19. Исламов Т.М. Австро-Венгрия в Первой мировой войне. Крах империи // Новая и новейшая история. – 2001. – № 5 – С. 12–36.
  20. Писарев Ю.А. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны. – Москва, 1985.
  21. Лысов А.А. Великие державы и Сербия (Из истории международного положения Сербии в конце XVIII – 70-е годы XIX в.). – Донецк, 2005.
  22. Маначинський А.Я. Югославия: приговор вынесен. – К., 2005.
  23. Павлюченко О.В. Россия и Сербия. 1888–1903 (дипломатические отношения, общественные связи). – К., 1987.
  24. Виноградов К.Б. Боснийский кризис 1908–1909 гг. Пролог Первой мировой войны. – Москва, 1964.
  25. Виноградов К.Б. Основные направления внешней политики Англии, Австро-Венгрии и Германии в период Восточного кризиса 1875–1878 гг. // 100 лет освобождения балканских народов от османского ига. – Москва, 1979.
  26. Вяземская Е.К. Босния и Герцеговина: ее место и роль в европейских конфликтах начала XX века // В “пороховом погребе Европы”. 1878–1914 гг. – Москва, 2003. – С. 322–359.
  27. Вяземская Е.К. Босния и Герцеговина во внешнеполитических планах России в 50–70-х гг. XIX в. // Россия и Балканы. Из истории общественно-политических и культурных связей (XVIII в. – 1878 г.). – Москва, 1995. – С. 100–118.
  28. Вяземская Е.К. Босния и Герцеговина: между Западом и Востоком (начало XIX в. – 1878 г.) // На путях к Югославии: за и против. Очерки истории идеологий югославянских народов. Конец XVIII – начало XX вв. – Москва, 1997. – С. 187–200.
  29. Вяземская Е.К. Государственно-правовое положение и политическое развитие Боснии и Герцеговины в 1878–1918 гг. // Балканы в конце XIX – начале XX в. Очерки становления национальных государств и политической структуры в Юго-Восточной Европе. – Москва, 1991. – С. 183–197.

30. Вяземская Е.К. Пороховой погреб на Балканах – Босния и Герцеговина 1878–1918 гг. // На путях к Югославии: за и против. Очерки истории идеологий югославянских народов. Конец XVIII – начало XX вв. – Москва, 1997. – С. 285–301.
31. Кондратьева В.И. К истории первых лет оккупации Боснии и Герцеговины Австро-Венгрией (1878–1889) // Балканские исследования. – Вып. 8. Балканские народы и европейские правительства в XVIII – начале XX в. (Документы и исследования). – Москва, 1982. – С. 236–261.
32. Поплыко Д.Ф. Боснийско-герцеговинское восстание 1875–1876 гг. и национально-освободительные движения на Балканах // Балканские исследования. – Вып. 3. Освободительные движения на Балканах. – Москва, 1978. – С. 3–38.
33. Поплыко Д.Ф. Боснийско-герцеговинское восстание и русско-турецкая война 1877–1878 гг. // Балканские исследования. – Вып. 4. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. и Балканы. – Москва, 1978.
34. Поплыко Д.Ф. Проблема освобождения народов Балканского полуострова в русско-сербских отношениях начала 70-х годов XIX // Балканские народы и европейские правительства в XVIII – начале XX в. (Документы и исследования). – Москва, 1982. – 290 с.
35. Струкова К.Л. К истории русско-сербских межгосударственных отношений в 1875 г. // Балканские исследования. – Вып. 8. Балканские народы и европейские правительства в XVIII – начале XX в. (Документы и исследования). – Москва, 1982. – С. 192–210.
36. Гончаренко А.В. Боснія та Герцеговина в зовнішній політиці Великобританії та Росії у період Східної кризи 1875–1878 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02. – Луганськ, 2004.
37. Попович В. Аграрно питане у Босни и терски нереди за време реформног режима Абдул-Меджида. 1933–1861. – Београд, 1949.
38. Стоянчевич В. Из историе Срба у Босни и Херцеговини. – Београд, 2002.
39. Джиркович Сима М. Срби между европейскими народами. – Београд, 1999.
40. Imamovic M. Historija Bosniaka. – Sarajevo, 1998.
41. Тейлор А.Дж. П. Борьба за господство в Европе. 1848–1918. – Москва, 1958.
42. Фей С. Происхождение мировой войны. – Т. 1. – Москва, 1934.
43. Славич Б. Історія Балкан XVIII і XIX століття. – К., 2003.
44. Славич Б. Історія Балкан XX століття. – К., 2003.
45. Грачев В.П. Балканские владения Османской империи на рубеже XVIII–XIX в. (Внутреннее положение, предпосылки национально-освободительных движений). – Москва, 1990.
46. Фрейдзон В.И. Хорватский югославизм в 30–90-е годы XIX века // Славяноведение. – 1998. – № 5.
47. Романенко С.А. Югославия: История возникновения. Кризис. Распад. Образование независимых государств (национальное самоопределение народов Центральной и Юго-Восточной Европы в XIX–XX в.) – Москва, 2000.
48. Славянские народы Юго-Восточной Европы и Россия в XVIII в. – Москва, 2003.
49. Тимофеев А.Ю. Крест, кинжал и книга. Стара Сербия в политике Белграда (1878–1912). – Санкт-Петербург, 2007.
50. Задохин А.Г. Низовский А.Ю. Пороховой погреб Европы. – Москва, 2000.
51. Никифоров К.В. Сербия в середине XIX в. – Москва, 1982.
52. Чуркина И.В. Илия Гарашанин и его отношение к России (1842–1860 гг.) // Россия и Балканы. Из истории общественно-политических и культурных связей (XVIII в. – 1878 г.). – Москва, 1995.
53. Карасев А.В. Сербские национальные программы и борьба за их реализацию в 1856–1878 гг. // На путях к Югославии: за и против. Очерки истории идеологий югославянских народов. Конец XVIII – начало XX вв. – Москва, 1997. – С. 111–131.
54. Фрейдзон В.И. К истории боснийско-мусульманского этноса // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. – Москва, 1981.
55. Струкова К.Л., Хитрова Н.И. Сербия и Черногория в войне с Турцией (1876–1878 гг.) // Балканские исследования. – Вып. 4. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. и Балканы. – Москва, 1978. – С. 43–75.
56. Ключников Ю.В., Сабанин А.В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. – Ч. 1. – Москва, 1925.
57. 100 лет освобождения балканских народов от османского ига. – Москва, 1979.
58. Медяков А.С. Югославянская политика Андраши (1867–1871 гг.) // Центральная Европа в новое и новейшее время. – Москва, 1998. – С. 152–174.
59. Павленко О.В. Панславизм. Концепция панславизма в славистических исследованиях // Славяноведение. – 1998. – № 6. – С. 43–60.
60. Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX в. – Москва, 1978.
61. Петросян Ю.А. Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки. – Москва, 1990.

62. Россия и восстание в Боснии и Герцеговине. 1875–1878. Документы. – Москва, 2008.
63. Никитин С.А. Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50–70-е годы XIX в. – Москва, 1970.
64. Хитрова Н.И. Черногория в национально-освободительном движении на Балканах и русско-черногорские отношения в 50–70-х годах XIX в. – Москва, 1979.
65. Освобождение Болгарии от турецкого ига. 1875–1877. – Т. 1. – Москва, 1961.
66. Бочкарева С.И. Сербско-турецкие отношения в начале Восточного кризиса 70-х годов 19 в. // Советское славяноведение. – 1977. – № 4. – С.29–44.
67. Конобеев В.Д., Мазаев И. Россия и национально-освободительное движение болгарского народа: (От апрельского восстания до русско-турецкой войны 1877–1878 гг.) // 100-летие освобождения Болгарии от османского ига. 1878–1978. – Москва, 1978. – С. 14–37.
68. Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. – Москва, 1952.
69. Шемякин А.Л. Идеология Николы Пашича. Формирование и эволюция (1868–1891). – Москва, 1998.
70. Бисмарк О. ф. Воспоминания, мемуары. – Т. 2. – Москва; Минск, 2002.
71. Гришина Р.П. Политика России на Балканах во второй половине XIX – начале XX века в свете проблем буржуазной модернизации // Славяноведение. – 2000. – № 5. – С. 3–8.
72. Боханов А. Император Александр III // Император Александр III и императрица Мария Федоровна. Переписка. 1884–1894 годы. – Москва, 2001.
73. Данченко С.И. Развитие сербской государственности и Россия 1878–1903 гг. – Москва, 1996.
74. Ненашева З.С. Славянский вопрос и буржуазно-дворянские круги России на рубеже XIX и XX вв. // Вопросы социальной, политической и культурной истории Юго-Восточной Европы. Балканские исследования. – Вып. 9. – Москва, 1984.
75. Киссинджер Г. Дипломатия. – Москва, 1999.
76. Хевролина В.М. Российский дипломат граф Николай Павлович Игнатьев. – Москва, 2004.
77. Россия и Черноморские проливы. – Москва, 1999.
78. Остальцева А.Ф. Англо-русское соглашение 1907 г. – Саратов, 1977.
79. Материалы по истории франко-русских отношений за 1910–1914 гг. // Сборник секретных дипломатических документов. – Москва, 1922.
80. Ольденбург С.С. Царствование императора Николая II. – Москва, 2003.
81. Емец В.А. А.П. Извольский: Министр – неудачник или реформатор? // Новая и новейшая история. – 1993. – № 1. – С. 131–152.
82. Исторический архив. – 1962. – № 5.
83. Куцаров П. Независимость Болгарии и русская дипломатия (1908 год) // Международная жизнь. – 1998. – № 1. – С. 101–112.
84. Переписка Вильгельма II с Николаем II. – Москва, 1923.
85. Бестужев И.В. Борьба в России по вопросам внешней политике в 1906–1910 гг. – Москва, 1961.
86. Погодин А.Л. История Сербии // История Сербии и Черногории. Босния и Герцеговина, Македония, Словения, Хорватия. – Москва, 2002. – С. 204–357.
87. Милюков П.Н. Воспоминания. – Москва, 1991.
88. Извольский А.П. Воспоминания. – Москва, 1989.
89. Улунян Ар.А. Геополитические взгляды российской правящей элиты на Балканский регион с конца XIX века до 90-х гг. XX века (проблемы исторической политологии) // Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX в. – Санкт-Петербург, 2002.
90. Улунян Ар.А. Взгляд имперской России на Балканы (начало XX в.) // Человек на Балканах. Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX в.): Сб. статей. – Санкт-Петербург, 2006.
91. Перович Л. Сербия в модернизационных процессах XIX–XX веков // Человек на Балканах: социокультурные измерения процесса модернизации на Балканах (середина XIX – середина XX в.). – Санкт-Петербург, 2007. – С. 16–40.

Аннотация. *Овчаренко О.И., Сухушина Е.В. Истоки и последствия Боснийского кризиса (1908–1909 гг.). На широкой историографической основе проанализирован процесс возникновения и обострения боснийско-герцеговинской проблемы в международных отношениях середины XIX – начала XX в., а также основное содержание и последствия Боснийского кризиса. Этот кризис возник вследствие соперничества России, Австро-Венгрии, Сербии и других государств, которые пытались использовать анексию для обеспечения собственных интересов.*

Ключевые слова: *международный инцидент, Боснийский кризис, Восточный вопрос, экспансия, аннексия, война*

Summary. Ovcharenko O.I., Suhushina O.V. Sources and Consequences of Bosnia Crisis (1908–1909) On the broad historical bases the process of appearance and aggravation of Bosnia and Herzegovina problem in the international relationships in the middle XIX – beginning of XX century is analysed, together with the main content and consequences of Bosnia crisis. This crisis began because of the rivalry of Russia, Austria-Hungary, Serbia and other countries, which tried to use the annexation for satisfying their own interests.

Key words: international incident, Bosnia crisis, East question, expansion, annexation, war

Надійшла до редакції 01.06.2009 р.

Затверджена до друку 02.07.2009 р.

УДК 94(100)“1939/1945”

А.П. Іржавська

НІМЕЦЬКА ОКУПАЦІЯ В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

У статті розглянуто одну із найактуальніших і малодосліджених проблем історії Другої світової війни – проблему історичної пам'яті поколінь про події 1939–1945 рр. Авторка зупиняється на післявоєнному і сучасному функціонуванні та трансформуванні історичної пам'яті про окупаційний режим на східнослов'янських територіях, зосереджуючи увагу на донедавна “заборонених спогадах” живих свідків.

Ключові слова: історична пам'ять, німецький окупаційний режим, нацистський терор, східнослов'янські народи, сталінізм, десталінізація

Найціннішим скарбом людства є пам'ять. Спомини про події Другої світової війни, які ввібрали в себе неймовірне напруження духовних і фізичних сил десятків мільйонів людей, навряд чи швидко згаснуть. Пам'ять про найбільше в історії воєнне лихоліття на теренах Східної Європи має генетичну основу і передається з покоління в покоління. Зважаючи на те, якою складною є ця проблема, звужимо наш пізнавальний інтерес до масштабів “запасів вражень” українців, білорусів, росіян, окресливши їх усталеною в історіографії східнослов'янською ідентичністю. Саму ж проблему історичної пам'яті вважаємо за доцільне розглядати з таких позицій:

- Що сьогодні залишилося в пам'яті від того страшного часу?
- Як функціонувала пам'ять протягом усіх післявоєнних років?
- Яких трансформацій зазнали об'єм, зміст і структура пам'яті?
- Як пам'ять ставала ареною політичної боротьби і вагомою ставкою в геополітичній грі?
- Як окремі фрагменти минулого витіснялися у глибоку суспільної та індивідуальної свідомості, а на їхньому місці створювалися “нові” спогади?
- Як минуле живе в теперішньому часі й відкидає тінь на майбутнє?
- Як витіснення із соціальної пам'яті травматичних моментів минулого пов'язане з продуктивною історичною обробкою?
- Які функції і форми пам'яті втілені в літературі, кінематографі і музичних творах, монументальних меморіалах та архівах, усних і письмових свідченнях, урядових і неурядових організаціях, у ЗМІ?
- Яка технологія сучасних “воєн пам'яті”?

Донедавна історична пам'ять про події Другої світової війни в Україні, Росії та Білорусі ще не усвідомлювалася як питання, яке не співпадає з офіційним вивченням “вітчизняної історії” за логікою її “державного значення” [1, 8]. Зараз процес “роздержавлення” тільки розпочинається. Це відбувається на тлі підвищеного інтересу до цієї тематики власне в українській, російській і білоруській науці й інтелектуальному середовищі. В останні роки з'явилися проекти з дослідження усної історії та історичної пам'яті поколінь.

У 1960–1980-х рр. постійно конкурували між собою два типи історичної пам'яті про війну і нацистський терор на окупованих радянських територіях. Перша – це пам'ять про війну, яку намагалася будь-що використати влада як реальний ідеологічний фундамент. Другий тип – пам'ять як головне джерело десталінізації і критики режиму. Особиста участь у війні в ці роки була дуже